

Пахомов Ілля Володимирович
старший викладач кафедри педагогіки,
психології та менеджменту
Білоцерківського інституту неперервної
професійної освіти ДЗВО «Університет
менеджменту освіти» НАПН України
(Київська обл., м. Біла Церква, вул.
Леваневського, 52/4), тел. 0994158040,
e-mail: pahomov.ilya@ukr.net
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6101-9384>

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ЗДОБУВАЧІВ ПРОФЕСІЙНОЇ (ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ) ОСВІТИ

***Анотація.** Стаття присвячена застосуванню програми формування моральних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі. Досліджувані були об'єднані у три групи: перша – здобувачі професійної (професійно-технічної) освіти, які брали участь у програмі «Формування моральних цінностей» (експериментальна група); друга – здобувачі професійної (професійно-технічної освіти), які не беруть участі у програмі (контрольна група №1); третя – засуджені до позбавлення волі, які не здобувають освіти і не беруть участі у програмі (контрольна група №2).*

Програма формування моральних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної освіти) зроблена у формі тренінгу, який складається з 13 занять, кожне з яких присвячено формуванню тієї чи іншої моральної цінності: життя, здоров'я, родина, Батьківщина, кохання, дружба, праця тощо. Основними формами програми є: аналіз моральних притч, мозковий штурм, робота в групах, рольова гра, тренінгові вправи тощо.

Зроблено висновок про тісний зв'язок між аналогічними моральними цінностями засуджених контрольних груп, чого не виявлено у засуджених експериментальної групи, які брали участь у програмі «Формування моральних цінностей». Тільки у засуджених експериментальної групи, які брали участь у програмі, відбулися істотні зміни в ієрархії термінальних та інструментальних моральних цінностей: вони збільшили свою значущість, що свідчить про ефективність програми, чого не відбулося у засуджених контрольних груп.

Також за допомогою кластерного та факторного аналізів було виявлено значущі відмінності між кластерами та факторами моральних цінностей засуджених експериментальної та контрольних груп, чого не виявлено у засуджених контрольних груп. Це свідчить про ефективність програми формування моральних цінностей у напрямку збільшення їх значущості у засуджених рецидивістів.

Ключові слова: засуджені рецидивісти; моральні цінності; термінальні цінності; інструментальні цінності; корекційна програма формування моральних цінностей.

Abstract. *The article is devoted to the application of the program of formation of moral values of vocational (vocational and technical) education recipients who are serving sentences in places of deprivation of liberty. The research subjects were divided into three groups: the first - students of professional (vocational and technical) education who participated in the program "Formation of moral values (experimental group); the second - students of professional (vocational and technical education) who do not participate in the program (control group No. 1); the third - those sentenced to imprisonment who do not get an education and do not participate in the program (control group No. 2).*

The program for the formation of moral values of vocational (vocational and technical education) students is made in the form of training, which consists of 13 classes, each of which is devoted to the formation of one or another moral value: life, health, family, Motherland, love, friendship, work, etc. . The main forms of the program are: analysis of moral parables, brainstorming, work in groups, role-playing, training exercises, etc.

It was concluded that there is a close connection between the similar moral values of the convicted control groups, which was not found in the convicts of the experimental group who participated in the "Formation of Moral Values" program. Only convicts in the experimental group who participated in the program experienced significant changes in the hierarchy of terminal and instrumental moral values: they increased in importance, which indicates the effectiveness of the program, which did not happen in the convicts of the control group.

Also, with the help of cluster and factor analyses, significant differences between the clusters and factors of the moral values of the convicted experimental and control groups were found, which was not found in the convicted control groups. This testifies to the effectiveness of the moral values formation program in the direction of increasing their significance among convicted recidivists.

Keywords: *convicted recidivists; moral values; terminal values; instrumental values; corrective program of formation of moral values.*

Постановка проблеми. Останнім часом набуває актуальності розробка корекційних програм для засуджених, спрямованих на зміну їх соціальної спрямованості з кримінальної на просоціальну. Міжнародний досвід в цій галузі свідчить про застосування корекційних програм для засуджених різних груп: вікових, гендерних, криминологічних, національних, релігійних. В Україні вже активно застосовуються програми диференційованого виховного впливу для засуджених до обмеження та позбавлення волі, які повинні змінювати їх спрямованість. Серед них в установах виконання покарань України найбільш розповсюджена програма «Професія» (здобуття засудженими професійної (професійно-технічної) освіти) (далі – П(ПТ)О). А для цього треба дослідити особливості моральних цінностей засуджених рецидивістів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій засуджених досліджували низка вітчизняних та закордонних науковців: Б. Головкін та Я Наваліяна, Н. Греса та В. Кравцова, І. Лисенко, І. Пахомов, С. Кушнар'юв, О. Недибалюк, Л. Федоренкова, Т. Харченко, Л. Шевченко, М. Becci, М. Dye, R. Aday, L. Farney & J. Raley, M. Hallett & B. Johnson, J. Hausam, R. Lehmann & K. Dahle, W. Many, O. Mandhouj, H. Aubin., A. Amirouche, N. Perroud & P. Huguelet, M. Miller, S. Lindsey, J. Kaufman, M. Novo, A. Pereira, M. Vazquez & B. Amado, D. Phillips, M. Rigsby, S. Young, B. Johnson, J. Hays, M. Hallet & G. Duwe, M. Young, J. Gartner, T. O'Connor, D. Kevin, N. Wright та інші. Вони встановили, що найбільш значущими для засуджених є такі термінальні цінності, як: сім'я, здоров'я, друзі, свобода та активне життя; а також інструментальні цінності: тверда воля, самоконтроль, відповідальність, акуратність та освіченість. Але формування моральних цінностей засуджених, які є здобувачами П(ПТ)О ще не були об'єктом наукового дослідження.

Мета статті – проаналізувати особливості формування моральних цінностей засуджених рецидивістів, які є здобувачами П(ПТ)О, за допомогою авторської корекційної програми.

Завдання дослідження: дослідити зміни ієрархії моральних цінностей засуджених рецидивістів, які є здобувачами П(ПТ)О, до та після проходження корекційної програми; дослідити аналогічні зміни засуджених до та після здобуття ними П(ПТ)О; порівняти їх з аналогічними показниками засуджених, які не беруть участь у програмі та не здобувають П(ПТ)О.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження моральних цінностей різних категорій засуджених рецидивістів Білоцерківської виправної колонії (№35) здійснювалося за допомогою методики М. Рокича (адаптація А. Гоштаутаса, А. Семенова, В. Ядова та Д. Леонтьєва), яка дозволяє визначати ієрархію як термінальних, так і інструментальних цінностей.

Дана методика дозволяє визначити ієрархію 18 термінальних та 18 інструментальних цінностей досліджуваних. До термінальних цінностей відносяться: здоров'я, робота, друзі, сімейне життя, пізнання, розвиток, свобода, творчість, продуктивне життя, активне діяльне життя, любов, розваги, свобода, розваги, впевненість у собі, матеріально забезпечене життя, щастя інших, краса природи і мистецтва, пізнання, життєва мудрість.

До інструментальних цінностей належать наступні: чесність, непримиренність до недоліків, вихованість, життєрадісність, чуйність, відповідальність, тверда воля, дисциплінованість, високі запити, незалежність, самоконтроль, терпимість, широта поглядів, сміливість, освіченість, раціоналізм.

Для визначення нормальності розподілу, значущості відмінностей, визначення кластерів, факторів та тісноти зв'язків між ними нами застосовувалися математичні методи (методи статистичної обробки даних,

кластерний, факторний та кореляційний аналіз).

В процесі дослідження ми поділяли засуджених рецидивістів на три групи, одна з яких була експериментальна (ЕГ) та дві контрольні (КГ1 та КГ2). До ЕГ входили здобувачі П(ПТ)О, які брали участь у програмі «Формування моральних цінностей» (53 особи, ЕГ1 – до проходження програми, ЕГ2 - після); до КГ1– здобувачі П(ПТ)О, які не беруть участі у програмі (50 осіб, КГ11 – на початку здобуття освіти, КГ12 – після її здобуття); до КГ2 – засуджені, які не здобувають П(ПТ)О і не беруть участі у програмі (45 осіб, КГ21 – на початку дослідження, КГ22 – через кілька років).

Особливості корекційної програми формування моральних цінностей здобувачів П(ПТ)О та сама програма були опубліковані нами раніше [1, 2]. Програма формування моральних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної освіти) зроблена у формі тренінгу, який складається з 13 занять, кожне з яких присвячено формуванню тієї чи іншої моральної цінності: життя, здоров'я, родина, Батьківщина, кохання, дружба, праця тощо. Основними формами програми є: аналіз моральних притч, мозковий штурм, робота в групах, рольова гра, тренінгові вправи тощо.

Засуджені ЕГ та КГ1 є здобувачами П(ПТ)О у навчальному центрі Білоцерківської виправної колонії (№35) міста Біла Церква Київської області.

Здобуття засудженими П(ПТ)О регламентується низкою нормативно-правових документів: ст. ст. 125-126 Кримінально-виконавчого кодексу України, ст. 5 Закону України «Про професійно-технічну освіту», Положенням про навчальний центр при установі закритого типу, а також Положенням про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Професія».

Ст. 5 Закону України «Про професійно-технічну освіту» визначає право кожного громадянина, у т. ч. засудженого до позбавлення волі, на здобуття П(ПТ)О.

Згідно зі ст. 126 Кримінально-виконавчого кодексу України, на період проходження державної підсумкової атестації засуджені, які навчаються, звільняються від роботи на строк, передбачений законодавством. Заробітна плата їм за цей період не нараховується, харчування надається безоплатно. Професійно-технічне навчання засуджених заохочується і враховується при визначенні ступеня їхнього виправлення.

Відповідно до Положення про навчальний центр при установі закритого типу, затвердженого спільним наказом Міністерства освіти і науки України та Міністерства юстиції України від 19.12.2013 № 1794/2691/5, він є державним професійно-технічним навчальним закладом другого атестаційного рівня, що забезпечує реалізацію потреб засуджених у П(ПТ)О, оволодінні робітничими професіями відповідно до їх покликань, інтересів, здібностей, стану здоров'я, а також їх перепідготовці та підвищенні кваліфікації.

Головним завданням навчального центру є формування у засуджених професійних умінь і навичок, необхідних для виконання певної роботи чи групи робіт. Він має відповідну матеріально-технічну, навчально-методичну бази, педагогічні кадри та ліцензію на освітню діяльність у сфері П(ПТ)О.

Вищим колегіальним органом громадського самоврядування навчального центру є загальні збори колективу, які вирішують у межах своїх повноважень питання навчально-виробничої, освітньої, навчально-методичної та фінансово-господарської діяльності. Керівництво діяльністю навчального центру здійснює директор, якого призначає Міністерство освіти і науки України за результатами конкурсу шляхом укладання з ним договору (контракту).

П(ПТ)О в навчальному центрі здійснюється за денною, вечірньою (змінною) формами навчання та за індивідуальними навчальними планами. У документах слухачів про освіту не ставиться будь-яких поміток про їх перебування в установі виконання покарань. Документи про П(ПТ)О випускників центру зберігаються в особових справах засуджених і видаються їм особисто під підпис при звільненні з установи.

На період проходження кваліфікаційної атестації, у тому числі державної кваліфікаційної атестації, слухачі звільняються від роботи на строк, передбачений законодавством. Заробітна плата їм за цей період не нараховується, харчування надається безоплатно. У випадку звільнення слухача від подальшого відбування покарання, переведення його до іншої установи або з інших причин, коли слухач вимушений припинити навчання, адміністрація установи повідомляє про це директора центру. Центр, отримавши повідомлення установи про неможливість подальшого навчання слухача в центрі, може прийняти рішення про дострокове здійснення випуску такого слухача. Слухачі, які достроково випускаються з центру та яким за результатами кваліфікаційної атестації присвоєна відповідна робітнича кваліфікація, одержують свідоцтво про присвоєння (підвищення) робітничої кваліфікації державного зразка.

Слухачам, які не завершили повного курсу навчання у центрі і не пройшли кваліфікаційної атестації, видається довідка, у якій вказуються назви навчальних предметів, що входять у додаток до диплома (свідоцтва) про професійно-технічну освіту, та одержані підсумкові оцінки (словами), а також навчальні досягнення (оцінка - словами) з професійно-практичної підготовки. Випускникам, які навчалися професіям, пов'язаним з роботами на об'єктах з підвищеною небезпекою праці, що перебувають під наглядом спеціально уповноважених державних органів, разом з дипломом видається посвідчення встановленого зразка про допуск до роботи на цих об'єктах.

Також здобуття засудженими П(ПТ)О регламентується Положенням про програму диференційованого виховного впливу «Професія», затвердженим наказом Міністерства юстиції України № 1418/5 від 16.05.2016.

Участь засуджених у реалізації програми «Професія» спрямовано на корекцію їх соціальної поведінки під час відбування покарання у виді позбавлення волі та є складовою частиною процесу їх виправлення та ресоціалізації, становлення на життєву позицію, яка відповідає соціальним нормам.

Метою програми «Професія» є здобуття засудженими професії відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, а також їх перепідготовка та підвищення кваліфікації. Основні завдання програми «Професія»: взаємодія установ із закладами П(ПТ)О; реалізація права засуджених на здобуття

П(ПТ)О; розвиток корисної зайнятості та творчих здібностей засуджених; формування навичок навчальної та професійної діяльності; запобігання морально-психологічній деформації, пов'язаної з позбавленням волі; здобуття засудженими професії відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, а також перепідготовка та підвищення кваліфікації, що допоможе їх адаптації після звільнення від відбування покарання.

Реалізація програми «Професія» поділяється на три етапи: початковий, основний та заключний. На початковому етапі: вивчаються потреби засудженого з урахуванням оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення та його наміри на період відбування покарання щодо набуття професії з урахуванням вимог ринку праці та потреб виробництва установи; з'ясовуються наявність робітничої професії у засудженого та його кваліфікаційний рівень; засудженому пропонується отримати робітничу професію у навчальному центрі при установі.

Під час основного етапу відбувається навчання засуджених у навчальному центрі й на виробництві установи та надається можливість займатися самоосвітою у вільний від роботи час. На заключному етапі: засуджений, який закінчив повний курс навчання та успішно пройшов кваліфікаційну атестацію, отримує документ про освіту встановленого зразка; засуджений, який опанував курс професійного (професійно-технічного) навчання і успішно пройшов кваліфікаційну атестацію, отримує свідоцтво про присвоєння або підвищення робітничої кваліфікації; засуджений працевлаштовується за набутою професією на виробництві установи або на підставі договору цивільно-правового характеру або трудового договору, який укладається між засудженим та фізичною особою-підприємцем або юридичною особою, для яких засудженими здійснюється виконання робіт чи надання послуг.

Незважаючи на те, що переважна більшість засуджених (81,1% ЕГ, 82,0% КГ1 та 82,2% КГ2) мають професію (як правило, робітничу), лише третина їх (39,6%, 42,0% та 44,4% відповідно) постійно працювали на волі, і лише третина їх (34,0%, 34,0% та 40,0% відповідно) прагнуть працевлаштуватися після звільнення. Серед досліджуваних засуджених лише деякі (3,8% ЕГ, 4,0% КГ1 та 6,7% КГ2) мають вищу освіту, а значна їх частка (18,9%, 20,0% та 15,6% відповідно) – неповну середню. Серед основних планів засуджених після звільнення: здобути освіту та професію (37,7%, 40,0% та 15,6% відповідно), влаштуватися на роботу (34,0%, 34,0% та 40,0% відповідно).

У рамках формувального етапу дослідження було здійснено коригування ієрархії цінностей у засуджених ЕГ шляхом здобуття П(ПТ)О та участі у програмі формування моральних цінностей, у засуджених КГ1 – шляхом лише здобуття П(ПТ)О, у засуджених КГ2 коригування ціннісних орієнтацій не здійснювалося.

В результаті здобуття засудженими ЕГ П(ПТ)О та участі у програмі формування моральних цінностей деякі термінальні цінності суттєво підвищили власну значущість: матеріально забезпечене життя (з 2 до 1 рангу), щастя інших людей (з 18 до 7 рангу), щасливе сімейне життя (з 14 до 2 рангу),

любов (з 11 до 3 рангу), розвиток (з 16 до 7 рангу), пізнання (з 15 до 10 рангу). Зазначені цінності є просоціальними і сприяють ресоціалізації засуджених.

Низка термінальних цінностей, навпаки, суттєво зменшили значущість у засуджених ЕГ в ході формувального етапу дослідження: друзі (з 4 до 11 рангу), здоров'я (з 1 до 5 рангу), розваги (з 6 до 18 рангу), впевненість у собі (з 7 до 13 рангу), продуктивне життя (з 8 до 12 рангу), цікава робота (з 10 до 16 рангу), суспільне визнання (з 13 до 17 рангу). Вказані цінності не завжди співпадають з просоціальними і є не завжди сприяють ресоціалізації засуджених. Наприклад, матеріальне забезпечення допомагає особі скоріше адаптуватися на волі, але шляхи його досягнення можуть бути кримінальними. Друзі також можуть як сприяти, так і перешкоджати ресоціалізації, здійснювати кримінальний вплив. Розваги необхідні, але деякі з них (вживання алкоголю, наркотиків, азартні ігри тощо) можуть суттєво перешкоджати ресоціалізації.

Інші термінальні цінності суттєво не змінили значущість: активне життя (з 9 до 10 рангу), свобода (з 3 до 4 рангу), життєва мудрість (з 5 до 4 рангу), краса природи, мистецтва (з 12 до 14 рангу), творчість (з 17 до 15 рангу). Вони в цілому збігаються з загальнолюдськими цінностями.

Можна вважати, що в процесі здобуття засудженими ЕГ П(ПТ)О та участі у програмі формування моральних цінностей у них відбулися значні зміни в ієрархії термінальних цінностей, що свідчить про її ефективність.

На відміну від засуджених ЕГ, які здобувають П(ПТ)О та беруть участь у програмі формування моральних цінностей, у засуджених КГ1, які лише здобувають П(ПТ)О, за період формувального експерименту суттєвих змін в ієрархії термінальних цінностей не відбулося: здоров'я (з 1 до 2 рангу), матеріально забезпечене життя (з 2 до 1 рангу), свобода (3 ранг), вірні, гарні друзі (4 ранг), життєва мудрість (з 5 рангу), розваги (6 ранг), впевненість у собі (7 ранг), продуктивне життя (8 ранг), активне життя (9 ранг), цікава робота (10 ранг), любов (з 11 до 10 рангу), краса природи, мистецтва (12 ранг), суспільне визнання (13 ранг), щасливе сімейне життя (14 ранг), пізнання, інтелектуальний розвиток (з 15 до 16 рангу), розвиток (з 16 до 15 рангу), творчість (17 ранг), щастя інших (18 ранг), що свідчить про значну ефективність програми формування моральних цінностей та незначну ефективність лише здобуття П(ПТ)О у цьому напрямку.

На відміну від засуджених ЕГ та КГ1, які здобувають П(ПТ)О, у засуджених КГ2, які не беруть участь у жодній програмі диференційованого виховного впливу, за період формувального експерименту суттєвих змін в ієрархії термінальних цінностей не відбулося: здоров'я (1 ранг), матеріально забезпечене життя (2 ранг), свобода (3 ранг), вірні, гарні друзі (4 ранг), життєва мудрість (5 ранг), розваги (з 6 ранг), впевненість у собі (з 7 ранг), продуктивне життя (8 ранг), активне життя (9 ранг), цікава робота (10 ранг), любов (11 ранг), краса природи, мистецтва (12 ранг), суспільне визнання (з 13 до 14 рангу), щасливе сімейне життя (з 14 до 13 рангу), пізнання, інтелектуальний розвиток (15 ранг), розвиток (16 ранг), творчість (17 ранг), щастя інших (18 ранг).

В процесі здобуття засудженими ЕГ П(ПТ)О та участі у програмі формування моральних цінностей низка інструментальних цінностей збільшили

власну значущість: чесність (з 7 до 1 рангу), толерантність (з 17 до 11 рангу), працьовитість (з 8 до 3 рангу), дбайливість (з 9 до 5 рангу), дисциплінованість (з 14 до 7 рангу), відповідальність (з 11 до 8 рангу), акуратність (з 15 до 9 рангу) та вихованість (з 18 до 14 рангу). Вищеназвані цінності відповідають просоціальним і сприяють засудженим в процесі їх ресоціалізації.

Деякі інструментальні цінності засуджених ЕГ істотно не змінили значущість: сміливість (2 ранг), тверда воля (з 6 до 4 рангу), стриманість (з 3 до 4 рангу), непримиренність до своїх та чужих недоліків (13 ранг). Вони в цілому збігаються з просоціальними і позитивні для їх ресоціалізації.

Зменшили значущість наступні інструментальні цінності засуджених ЕГ: високі запити (з 3 до 10 рангу), уміння логічно мислити (з 2 до 10 рангу), широта поглядів (з 5 до 15 рангу), освіченість (з 10 до 18 рангу), життєрадісність (з 12 до 15 рангу) та незалежність (з 13 до 17 рангу).

Якщо до здобуття професійної (професійно-технічної) освіти більшість засуджених ЕГ мали високі запити, то після її здобуття вони усвідомили, що для досягнення власних цілей треба наполегливо працювати. Широта поглядів та освіченість також перестали бути значущими інструментальними цінностями для більшості засуджених ЕГ, які стали вважати, що найбільш важливі знання для людини – це професійні знання, які допоможуть добре заробляти, а для цього не обов'язково мати вищу освіту. Життєрадісність також стала менш значущою для більшості засуджених ЕГ, які розуміють її як розваги та безтурботне життя. Зменшила значущість і цінність незалежності, які більшість засуджених ЕГ розуміли як невідчужуваність зовнішньому впливу.

Тобто, в результаті здобуття засудженими ЕГ П(ПТ)О та участі у програмі формування моральних цінностей відбулися значущі позитивні зміни в ієрархії їх інструментальних цінностей, що свідчить про її ефективність.

На відміну від засуджених ЕГ, які здобувають П(ПТ)О та беруть участь у програмі формування моральних цінностей, у засуджених КГ1, які лише здобувають П(ПТ)О, за період формувального експерименту суттєвих змін в ієрархії інструментальних цінностей не відбулося: високі запити (1 ранг), уміння мислити (2 ранг), стриманість (3 ранг), сміливість у відстоюванні своєї думки (з 4 до 6 рангу), широта поглядів (з 5 до 4 рангу), тверда воля (з 6 до 5 рангу) чесність (з 7 до 9 рангу), працьовитість (з 8 до 7 рангу), дбайливість (з 9 до 8 рангу), освіченість (10 ранг), відповідальність (11 ранг), життєрадісність (12 ранг), незалежність (13 ранг) непримиренність до недоліків (14 ранг), дисциплінованість (15 ранг), акуратність (16 ранг), вихованість (з 18 до 17 рангу), толерантність (з 17 до 18 рангу), що свідчить про значну ефективність програми формування моральних цінностей та незначну ефективність здобуття П(ПТ)О у цьому напрямку.

На відміну від засуджених ЕГ, які здобувають П(ПТ)О та беруть участь у програмі формування моральних цінностей, у засуджених КГ2, які не беруть участь у жодній програмі диференційованого виховного впливу, за період формувального експерименту суттєвих змін в ієрархії інструментальних цінностей не відбулося: високі запити (1 ранг), уміння мислити (2 ранг), стриманість (3 ранг), сміливість у відстоюванні своєї думки (4 ранг), широта

поглядів (5 ранг), тверда воля (6 ранг), чесність (7 ранг), працьовитість (8 ранг), дбайливість (9 ранг), освіченість (з 10 до 11 рангу), відповідальність (з 11 до 10 рангу), життєрадісність (12 ранг), незалежність (13 ранг) непримиренність до недоліків (з 13 до 14 рангу), дисциплінованість (15 ранг), акуратність (з 15 до 16 рангу), вихованість (з 18 до 17 рангу), толерантність (з 17 до 18 рангу).

Значущість майже всіх показників критерію Колмогорова-Смірнова для термінальних та інструментальних цінностей засуджених ЕГ, КГ1 та КГ2 не перевищує 0,05, тому для встановлення значущих відмінностей між вибірками доцільно застосовувати непараметричні критерії.

За допомогою непараметричного критерію Вілкоксона виявлено значущі відмінності між засудженими ЕГ1 та ЕГ2 за всіма термінальними та переважною більшістю інструментальних цінностей (крім цінності «стриманість»). Виявлено значущі відмінності між засудженими ЕГ на констатувальному та формувальному етапі дослідження за всіма термінальними та переважною більшістю інструментальних цінностей, чого не відбулося у засуджених КГ1 та КГ2, що свідчить про значну ефективність програми формування моральних цінностей та незначну ефективність лише здобуття П(ПТ)О у напрямку зміни цінностей засуджених.

З метою встановлення зв'язку між термінальними та інструментальними цінностями засуджених усіх груп на формувальному етапі дослідження був проведений кореляційний аналіз. Враховуючи, що значущість цінності визначається її рангом, ми застосовували коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. Порівняльний аналіз коефіцієнтів кореляції між цінностями засуджених ЕГ на констатувальному та формувальному етапах свідчить про значні зміни груп цінностей в процесі участі засуджених у програмі формування моральних цінностей та здобутті П(ПТ)О, чого не відбулося у засуджених КГ1 та КГ2.

Якщо у засуджених ЕГ на констатувальному етапі дослідження виділено чотири групи цінностей («Базові цінності», «Цінності активного життя», «Естетичні цінності» та «Професійні цінності»), то на формувальному етапі - здоров'я та активне життя ($KK = -0,67$), акуратність та впевненість (0,65), дисциплінованість та життєрадісність (-0,79), а також дбайливість та працелюбність (-0,67). У засуджених КГ1 та КГ2 на формувальному етапі дослідження склад груп цінностей («Базові цінності», «Цінності активного життя», «Естетичні цінності» та «Професійні цінності») майже не змінився.

З метою класифікації термінальних та інструментальних цінностей засуджених усіх груп на формувальному етапі дослідження проводився кластерний аналіз методом міжгрупових зв'язків із застосуванням інтервальної міри «квадрат відстані Евкліда».

Побудована дендрограма свідчить про наявність у всіх групах засуджених чотирьох основних кластерів цінностей: «Сімейні цінності», «Базові цінності», «Цінності активного життя» та «Цінності особистісного розвитку», але склад їх в процесі формувального етапу дослідження змінився лише у засуджених ЕГ, чого не відбулося в КГ1 та КГ2, що свідчить про істотну зміну ієрархії

цінностей в процесі здобуття П(ПТ)О та участі у програмі формування моральних цінностей.

Так, якщо до кластеру «Сімейні цінності» на констатувальному етапі дослідження у засуджених ЕГ відносилася лише цінність «сім'я», то на формувальному етапі до нього додалися цінності: толерантність, щастя інших, чесність, любов та працьовитість, чого не відбулося у засуджених КГ1 та КГ2. До кластеру «Базові цінності» на констатувальному етапі дослідження відносилися цінності: сильна воля, дбайливість та мудрість, то на формувальному етапі: матеріально забезпечене життя, логічне мислення, сильна воля, сміливість та широта поглядів, чого також не відбулося у засуджених КГ1 та КГ2.

Істотні зміни відбулися і у кластері «Цінності активного життя»: на констатувальному етапі дослідження у ньому переважали цінності – логічне мислення, сміливість, вірні друзі, високі запити, продуктивне життя, дисциплінованість, акуратність, відповідальність та матеріально забезпечене життя; тоді як на формувальному етапі – освіченість, непримиренність до недоліків, життєрадісність, незалежність та суспільне визнання, чого не також відбулося у засуджених КГ1 та КГ2.

Склад цінностей кластеру «Цінності особистісного розвитку» також значно змінився: якщо на констатувальному етапі дослідження він складався з наступних цінностей: непримиренність до недоліків, впевненість, широта поглядів, краса природи та мистецтва, життєрадісність, цікава робота, суспільне визнання, розваги, освіченість та незалежність, то на формувальному етапі основу його склали цінності: щастя інших та толерантність, чого не відбулося у засуджених КГ1 та КГ2.

З метою зниження розмірності термінальних та інструментальних цінностей засуджених усіх груп засуджених на формувальному етапі дослідження проводився факторний аналіз методом головних компонент із застосуванням методу обертання «варімакс з нормалізацією Кайзера» та визначення міри вибіркової адекватності Кайзера-Меєра-Олкіна та критерію сферичності Бартлетта.

Графік власних значень факторів термінальних та інструментальних цінностей засуджених ЕГ на формувальному етапі дослідження свідчить про оптимальну їх кількість, яка дорівнює сім. Ці сім факторів разом складають 58,2% загальної дисперсії (перший фактор – 12,2%, другий – 9,1%, третій – 8,6%, четвертий – 7,5%, п'ятий – 7,5%, шостий – 6,8%, сьомий – 6,5%). Міра вибіркової адекватності Кайзера-Меєра-Олкіна дорівнює 0,65, а значення критерію сферичності Бартлетта – 0,00, що свідчить про достатність такої кількості факторів.

Графік власних значень факторів термінальних та інструментальних цінностей засуджених КГ1 на формувальному етапі дослідження свідчить про оптимальну їх кількість, яка дорівнює сім. Ці сім факторів разом складають 60,5% загальної дисперсії (перший – 15,6%, другий – 10,5%, третій – 10,0%, четвертий – 6,9%, п'ятий – 6,3%, шостий – 6,1%, сьомий – 5,1%). Міра вибіркової адекватності Кайзера-Меєра-Олкіна дорівнює 0,60, а значення

критерію сферичності Бартлетта – 0,00, що свідчить про достатність такої кількості факторів.

Графік власних значень факторів термінальних та інструментальних цінностей засуджених КГ2 свідчить про оптимальну їх кількість, яка дорівнює вісім. Ці вісім факторів разом складають 62,4% загальної дисперсії. Міра вибіркової адекватності Кайзера-Меєра-Олкіна дорівнює 0,66, а значення критерію сферичності Бартлетта – 0,00, що свідчить про достатність такої кількості факторів.

Термінальні та інструментальні цінності засуджених усіх груп на констатувальному та формуальному етапі дослідження можна об'єднати у декілька факторів: «Базові цінності», «Сімейні цінності», «Цінності особистісного розвитку» та «Цінності активного життя», але зміст цих факторів на різних етапах дослідження відрізняється лише у засуджених ЕГ, чого не відбувається у засуджених КГ1 та КГ2.

Так, якщо до фактору «Базові цінності» на констатувальному етапі дослідження засуджених ЕГ належали цінності: здоров'я (факторне навантаження 0,8) та вірні друзі (-0,7), то на констатувальному етапі – матеріально забезпечене життя (-0,8), суспільне визнання (0,9), продуктивне життя (0,5), свобода (0,5), розваги (0,9) та творчість (-0,6). Якщо фактор «Сімейні цінності» на констатувальному етапі дослідження складався з цінностей: сім'я (-0,6) та щастя інших (0,2), то на формуальному етапі до цінності сім'я (0,7) додалися розваги (-0,6) та толерантність (0,6).

До фактору «Цінності особистісного розвитку» на констатувальному етапі дослідження в ЕГ відносилися цінності: вихованість (0,6) та непримиренність до недоліків (0,4), тоді як на формуальному етапі цінностей стало значно більше: акуратність (-0,7), тверда воля (0,8), дбайливість (0,8), життєрадісність (-0,9), освіченість (0,8) та широта поглядів (0,8). Найбільші навантаження за фактором «Цінності активного життя» на констатувальному етапі дослідження мали наступні цінності: цікава робота (0,8 відповідно) та суспільне визнання, тоді як на формуальному етапі – активне життя (0,6), любов (0,6), щастя інших (-0,6) та незалежність (0,5). Це переконливо свідчить про зміну структури факторів цінностей засуджених ЕГ в процесі здобуття ними П(ПТ)О та участі у програмі формування моральних цінностей.

Зміст факторів цінностей засуджених КГ1 істотно не змінився. Так, фактор «Базові цінності» складається з цінностей: здоров'я (факторне навантаження 0,6 на констатувальному етапі та 0,7 на формуальному) та вірні друзі (0,7 та 0,6 відповідно), фактор «Сімейні цінності»: сім'я (0,9 та 0,9 відповідно) та щастя інших (0,8 та 0,9 відповідно), фактор «Цінності особистісного розвитку»: вихованість (-0,5 та -0,4 відповідно) та непримиренність до недоліків (0,6 та 0,7 відповідно), фактор «Цінності активного життя»: цікава робота (-0,7 та 0,7 відповідно), суспільне визнання (-0,5 та 0,8 відповідно), пізнання (0,8 та -0,7 відповідно). Це свідчить про низьку ефективність лише здобуття П(ПТ)О у напрямку зміни структури факторів цінностей.

Зміст факторів цінностей засуджених КГ2 також маже не змінився. Фактору «Базові цінності»: здоров'я (факторне навантаження 0,7 на констатувальному та 0,6 на формувальному етапі дослідження) та вірні друзі (0,4 та -0,6 відповідно). Фактор «Сімейні цінності» складають наступні цінності засуджених: сім'я (-0,7 та -0,7 відповідно) та щастя інших (0,7 та -0,5 відповідно). До фактору «Цінності особистісного розвитку» відносяться наступні цінності: вихованість (0,6 та 0,5 відповідно) та непримиренність до недоліків (-0,9 та -0,7 відповідно). Найбільші навантаження за фактором «Цінності активного життя» мають наступні цінності: цікава робота (0,9 та 0,8 відповідно), суспільне визнання (-0,4 та -0,6 відповідно), пізнання (-0,5 та 0,5 відповідно). Це свідчить про відсутність зміни структури факторів цінностей засуджених, які не беруть участь у жодній з програм диференційованого виховного впливу.

Висновки:

Констатувальний етап дослідження дозволив визначити ієрархію термінальних та інструментальних цінностей засуджених: які здобувають П(ПТ)О та беруть участь у програмі формування моральних цінностей (ЕГ), тільки здобувають П(ПТ)О (КГ1) та які не беруть участь у жодній з програм диференційованого виховного впливу (КГ2). Кореляційний, кластерний та факторний аналіз дозволив виділити кілька груп цінностей засуджених: «Базові цінності», «Сімейні цінності», «Цінності активного життя», «Естетичні цінності» та «Професійні цінності».

Формувальний етап дослідження дозволяє стверджувати, що найбільші зміни у структурі ціннісних орієнтацій відбулися у засуджених ЕГ, чого не відбулося у засуджених КГ1 та КГ2. Це свідчить про ефективність програми формування моральних цінностей у напрямку ціннісної трансформації засуджених.

Отже, у ході дослідження з'ясовано, що трансформація ціннісної сфери засуджених відбувається найбільш ефективно при їх участі у програмі формування моральних цінностей.

Література

1. Пахомов І. В., Супрун М. О. Програма формування моральних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти. Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в ХХІ столітті : міжнар. період. зб. наук. пр. / за заг. ред. В. П. Бабича, О. М. Хвостиченка. Харків : ВННОТ, 2023. Вип. 5. С. 404-419.
2. Пахомов І. В. Формування моральних цінностей здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти : тренінгові програма. Біла Церква : БІНПО, 2023. 143 с.

References

1. Pahomov, I.V., & Suprun M.O. (2023). Programa formuvannya moralnyh cinnostey zdobuvachiv profesiynoy (profesiyno-tehnicnoy) osvity. Duhovno-intelectualne vihovannya i navchannya molody v XXI stolitty : miznarodniy periodichniy zbirnik naukovih prac. Harkiv : VNNOT, Vol. 5. pp. 404-419 [in Ukrainian].
2. Pahomov, I.V. (2023). Formuvannya moralnyh cinnostey zdobuvachiv profesiynoy (profesiyno-tehnicnoy) osvity : treningova programa. Bila Cerkva : BINPO [in Ukrainian].